

Fondo Nr. 3

Bylos Nr. 92

JURGIS PABRĖŽA,
KAIP BOTANIKAS

(Bonatiko Jono Dagio paruoštas mokslinis pranešimas, skaitytas 1971 m. sausio 15 d.
Kretingoje vykusiame minėjime, skirtame vienuolio pranciškono Jurgio Ambrozijaus
Pabrėžos 200-osioms gimimo metinėms paminėti)

Pradėta: 1971 m. sausio 15 d.

Baigta: 1971 m. sausio 15 d.

Iš viso byloje numeruota 12 (dvylika) lapų.

Bylą sutvarkė istorijos skyriaus vedėjas Julius Kanarskas.

2006-08-10

JURGIS PABRĖŽA, KAIP BOTANIKAS

(Pranešimas, skaitytas Kretiugoje, minint J. Pabrėžos
200 m. gimimo sukaktį)

Botanikos apimtis šiuo metu yra plati, ji suskaidyta į visą eilę savarakiškų krypčių, kaip antai: augalų anatomija ir morfologija, augalų sistematika, eksperimentinė botanika arba augalų fiziologija, geobotanika, augalų geografija ir t.t. Bet visoms toms kryptims pagrindą sudaro floristika, t.y. tam tikro rajono ar respublikos augalijos sudėties ištyrimas. Svarbu išaiškinti, kas pas mus auga, taip sakant, sudaryti visų augalų rūšių inventarizaciją, aprašyti atskiras rūšis, nustatyti jų gausumą ir pasiskirstymą tiriamajame rajone.

Senojo Vilniaus U-to botanikos profesoriai ir vykdė šį pagrindinį botanikos uždavinį. Jie ruošė medžiagą Lietuvos florai. J. Žiliberas savo veikale "Flora lituanica inchoata" (1781-1782) duoda Gardino ir Vilniaus apylinkių florą. B.S. Jundzilas savo pagrind. veikale "Opisanie roślin litewskich wedlug ukladu Linnelusa (1811) papildė Žilibero darbą, plačiau ir išsamiau ištyręs Vilniaus apygardą. Bet visos Lietuvos floros jis neištyrė. Ir Lietuvos ribos XVIII amž. pabaigoj nebuvo aiškiai apibrėžtos. Pvz. J. Jundzilas savo veikale "Opisanie roślin w Litwie, na wolyndu, Podolu i Ukrainie dziko rosnacych jako i oswoiomych" (1830) apima ne tik dabartinę Lietuvą, bet įjungia į tą darbą Volynijos ir Podolijos augaliją. O apie Žemaitijos florą jis neturėjo pakankamai duomenų, nes atliko tik vieną

kelionę nuo Vilniaus iki Palangos. Ir toj kelionėj daugiausia ekskursavo pagal upes, taigi pilno vaizdo apie visą Lietuvos augimviečių florą negalėjo susidaryti.

Štai kodėl J. Pabrėža, kaip žemaitis patriotas, turėdamas progos savo taraybiniais reikalais važinėti po Žemaitiją, ir ėmėsi nuodugniai ištirti Žemaitijos florą ir ją gimtąja kalba aprašyti.

Pirmoj eilėj jis turėjo praktišką tikslą - pažinti vaistinguosius augalus. Bet sunku nustatyti ribą, kurie augalai vaistingi, kurie ne. Liaudies medicina panaudoja daug gausesnį augalų rūšių skaičių gydymo reikalams, negu mokslinė medicina. Tačiau mokslas tuo labiau nestovi vietoje. Farmacininkai, vienų vaistažolių vartojimo atsisakydami, dažnai suranda naujų vaistinių augalų. Turėdamas tai galvoje, Pabrėža nespisiribojo viena kuria augalų grupe, bet siekė visą savo krašto augaliją pažinti.

Objektyviam floros tyrimui reikia rinkti herbarą. Herbaras - tai faktinė medžiaga, tartum dokumentacija botaniko veikalams pagrįsti, jų tikrumui įrodyti. Jei kitas kuris autorius suabejotų to ar kito floristo spaudoj paskelbtais teiginiais, jis gali patikrinti abejotiną klausimą iš herbaro.

Herbarinę medžiagą J. Pabrėža daugiausia rinko tame laikotarpyje, kai dirbo Kretingos vienuolyne (nuo 1816 m.). Tas matyti ir iš jo herbaro etikečių, kurioms jis panaudodavo savo mokinių¹ sąsiuvinius, kur antra lapų pusė buvo

¹ Jis buvo Kretingos parapijinės mokyklos mokytoju nuo 1816 m. Vienuolynas tai mokyklai vadovavo iki 1839 m.

tuščia, arba palikti platūs laukai. Galima matyti, kad tai buvo daili rašyto ir lotynų k. rašto darbų sąsiuviniai, rašyti 1820-1838 m. Matyt, tokių peržiūrėtų ir ištaisytų sąsiuvinų jam buvo susidaręs didelis kiekis. O popieriaus herbarui paruošti reikia daug.

Pasitraukęs iš mokytojo pareigų, Pabrėža važinėdavo po Žemaitiją, kaip pamokslininkas. Tas keliones jis irgi panaudojo herbarui rinkti. Iš viso Pabrėža buvo surinkęs apie 800 rūšių herbarą, kaip matyti iš vieno jo laiško J. Fr. Wolfgangui, rašyto 1824. II.21. Tas Vilmniaus universiteto profesorius norėjo, kad Pabrėža visą savo surinktą herbarą padovanotų Vilmniaus Universitetui, kaip medžiagą Žemaitijos florai pažinti. Bet Pabrėža nesutiko. Jis norėjo pats Žemaitijos florą rašyti, o tai neįmanoma neturint herbaro. Susirašinėdamas su Vilmniaus U-to profesoriais jis perduodavo savo surastų retesnių augalų sąrašus. S.B. Gorskis nurodo savo darbe 30 Kretingos ir 10 Palangos augalų, gautų iš Pabrėžos.

J. Pabrėžos herbaras išliko Kretingos vienuolyne, bet ne visas. Išlikusiąją dalį pirmiausia apdorojo prof B. Hryniewiczis, vasarodamas Palangoje 1913 ir 1914 m. Jis patikrintų to herbaro augalų sąrašą paskelbė savo veikalė "Tentamen florae Lithuanicae" (Varšuva, 1933). Tame sąrašė randame 344 augalų rūšis; surinkta iš 81 vietovės. Iš etikečių pasiekė, kad daugiausia augalų surinkta iš šių vietų: Gargždai¹ (89 rūšys), Kretinga (75 rūšys), Žagarė (51 rūšis), Palanga

¹B. Hryniewiczis (1933) spėlioja, kad gal Pabrėža vikaravo Gargžduose ir Žagarėj, kad tiek daug herbaro ten surinko.

(48 rūšys), Kartena (31 rūšis), Mūšios upė (31 rūšis), upė Akmenė (9), Šateikiai (9), Lauksodė (7), Plateliai, Plungė (5), Rudaičiai (5), Salantai (4), Vėžaičiai (8), Beržeras (4), Šakyna (16) ir t.t. Hrynieweckis apie $\frac{2}{3}$ pabrėžos herbaro (dviskilčius) išsivežė į Odesą. Kitą jo herbaro dalį 1930 m. gavo depozitą VDU Matematikos-Gamtos fak. Botanikos katedra. Ją patikrino ir paskelbė spaudoje prof. K. Regelis (1933). Jis parsivežė į Kauną 229 to herbaro lapus. Kai kuriuose lapuose buvo dviejų rūšių augalai, tai teko juos perskirti - tuo būdu lapų skaičius padidėjo iki 238. Bet kai kurių rūšių yra po kelis ar net keliolika egzempliorių, taigi tame į Kauną patekusiame herbare tebuvo 104 rūšys iš Comiferae, Cyperaceae, Juncaecae, Liliaceae ir Orchidaceae šeimų. Tuo būdu iš viso žiedinių augalų iš Pabrėžos herbaro literatūroje atžymėtos 448 rūšys. Vadinau dar apie 350 rūšių herbariniai lapai nežinia kur dingę. Neišliko tokios gausingos šeimos, kaip Gramineae, Potamogetonaceae, Ranunculaceae, Cruciferae, Labiatae, Compositae. Nedaug teišliko sporinių augalų iš Pabrėžos herbaro. Tik 1958 m. Vilniaus universitete tarp senų herbarų buvo rastas nedidelis kerpių ir samanų rinkinys su Pabrėžos ranka rašytomis etiketėmis, kuriame buvo 104 pavyzdžiai kerpių ir 42 samanų. Tą herbarinį rinkinį patikrino A. Kviklytė ir D. Kalantaitė, prof. A. Minkevičiui vadovaujant, ir paskelbė "Biologijos" II tome (1962).

Apie 100 herbarinių lapų Pabrėža buvo gavęs iš Tomsko, kur dirbo jam pažįstamas kunigas R. Apanavičius. Bet tas herbaras moksliniu požiūriu mažavertis, nes etiketėse nenuro-

dytos augalų radimo vietos.

Pabrėžes herbare buvo rastos ir kai kurios naujos rūšys arba nauji jau žinomų rūšių varietetai. Tiems augalams jis pats lotynišką vardą davė ir juos lotyniškai aprašė.

Jų sąrašą čia paduodu:

1. *Andromeda myrifica* n. sp.
2. *Astrantia samogitica* n. sp.
3. *Carex glabella* n. sp.
4. *Epilobium samogitanum* n. sp.
5. *Geranium samogiticum* n. sp.
6. *Calluna vulgaris* var. ⁿ*Nova nana* Pabrėž.
7. *Trifolium medium* L. var. *samogiticum* Pabrėž.
8. *Sedum telephium* L. var. *Spatulaefolium* Pabrėž.

Ne visos tos rūšys, nuodugniau ištyrus, pasirodė naujos. Būtent, *Carex glabella*, prof. K. Regelio teigimu, yra *Carex caespitosa*; *Epilobium samogitanum*, pagal B. Hrynieweckį, esąs netiksliai apibūdintas *Lithospermum officinale*; *Sedum telephium* L. var. *spatulaefolium*, pagal Hrynieweckį esąs klaidingai apibūdinta *Euphorbia helioscopia* L. Taigi dalis tų naujų atradimų atkrinta. Bet mums šia proga įdomu pabrėžti, kad Pabrėža tas naujas rūšis arba atmainas pavadino žemaitiškėmis (lot. *samogiticum*, *samogitanum*). Tas rodo jo patriotiškumą.

Surinkus Žemaitijos floristinę medžiagą, sekantis darbas buvo ją moksliskai aprašyti. Tai buvo sunkus darbas, nes Pabrėžai reikėjo pačiam sukurti botaninę terminologiją ir nomenklatūrą. Juk anksčiau niekas to darbo lietuvių kalba nebuvo ėmęsis. Teko pačiam tą žodyną ruošti, vadovaujantis gyvąja kalba ir literatūrine medžiaga, paskelbta

lenkų ir lotynų kalbomis.

Morfologinių terminų sąrašą Pabrėža yra pavyzdinčiai sutvarkęs ir surašęs Žemaitiškai-lotyniško žodyno pavidale. Jo apimtis 505 psl., jis vadinasi "Sryje Balsenyny Biilun^u Žemayt. lotinyyniu, par kón. A. Pabrėža sóorinktu^u" Meh^{tu}esy 1839^u. Pirmuose 10 psl. yra įrašyta 180 terminų. Imant šį skaičių už pagrindą išeitų, kad visame žodyne apie 9 000 terminų. Tai daug, turint galvoj, kad neseniai (1965 m.) mūsų išleistame Botanikos terminų žodyne yra paaiškinta apie 10 000 terminų.

Šių laikų akimis žiūrint, Pabrėžos terminai yra pasenę. Pvz., samanas (Musci) Pabrėža vadina Kerpės, o kerpėsamanes (Hepaticae) - kerpyno^uktosys kerpys, Lichenes jis vadina skūrkerpėmis, stuomenį (cor^mpus) - kelmuku, kamieną (truncus) - kelmą, piestelę - motę, kuokelius - vyrukais. Bet štai stigmės terminas purka iki šiol išliko; taip pat pažiedės, rinkys, ankštara, aukšlys yra Pabrėžos pasiūlyti terminai.

Augalų vardus Pabrėža rūpestingai rinko iš žaonių gyvosios kalbos. Tačiau ne visiems augalams iš liaudies surinktų vardų užteko. Kai kuriems teko dirbtinai¹ nukalti, verčiant iš lotynų kalbos, kaip antai: Utvaisa-Pedicularis, Palemonas-Pelemonium, Peluodegė-Myosurus, Žiūrkausė - mysotis, Plikvyra - Gymnadenia, Ragainė - Cerastium, Tuklė - Pinguicula, Undgrakšta Varlkuesnis - Hydrocharis morsus ranae, Vanagė - Hieracium, Varnakoja - Ceranopus, Vilkakoja - Lycopus ir t.t.

Labai įdomus dalykas, kad kai kuriems augalams Pabrėža suteikė vardus, paimtus iš senovės lietuvių mitologijos.

Lietuviai senovėje garbinę įvairius dievaičius, kurių vardus yra surinkęs Jonas Lasickis ir paskelbęs 1615 m. veikalė "De diis Samogitarum, ceterorumque Sarmatarum et falsorum Christianorum". Tų dievaičių sąrašą Pabrėžai perteikė Aleksandra Volfgangaitė, prof. J. Volfango duktė, už ką Pabrėža savo botaninio veikalo įžangoj jai labai šiltai dėkoja. Pabrėža buvo toks lietuvių kalbos gerbėjas, kad memorėjo prarasti tų gražių vardų ir pavadinio jais kai kuriuos augalus. Nurodysiu kelius pavyzdžius: Austėja kalminė - *Jasione montana*, bičių ir bitininkystės globėja; Babilius - ^{lin}~~Sylvia~~ vulgaris, bičių dievas; Dievaitis - Thymus; Dvarganykas - *Aconitum* iš Dvargontas (tvėrėjas); Eričinas - ^{tuc}~~Pesce~~, buvęs eriukų dievas; Ežiagulis rageliuotasis - ~~Lotus~~ ^{sc}*corniculatus*, pagal Lasickį mirties dievas; Gabė - *Riccia*, ugnies dievaitė; Gardunytis kvapinasis - *Anthoxanthum odoratum*, grūdų prižiūrėtojas ir garde gimusių eriukų gynėjas; Gubojas šėtruotoji - *Gypsophila paniculata* - deivė, globojanti Sarako lauką; Kerpytė - *Jungermannia*, gal būt padaryta iš Kerpičiaus, kerpėmis apaugusio miškinio; Silnyčius - *Bryum*, namų statymo dievaitis; Kliemalis - ^{sc}~~A~~telepius, neaiškos paskirties mitologinis asmuo; Laukpetimas - *Statice*, lauko darbų globėjas; Lygičius - *Arnica montana*, prietelystės tarp žmonių saugotojas; Namėja anizė - *Sison* anisum, namų deivė; Namgima ilgoji - *Aristolochia* ^{on}laga; Pilvytė puplaiškė - *Menyanthes trifoliata*, turtų, naudos ir laimės deivė; Poklius gydeklis - *Sisymbrium Sophia*, požemių dievas; Pirgystytis - *Thalictrum*, pagal Lasickį Prigistitis ir Prigirstytis - miško

dievas, baubas.

Augalų vardus J. Pabrėža yra sutvarkęs žodyno pavidale, kurio yra keli variantai. Mokslų Akademijos bibliotekoje yra rankraštis "Dictionarium Botanicum Latino-Samogiticum" iš 16 psl., kuriame yra 860 numeruotų augalų vardų. Bet "Varpo" 1898 m. Nr 4 idėtame straipsnyje minimas tuo pat pavadinimu kitas botanikos žodyno rankraštis, kuris sudarytas iš 1400 su viršum vardų. Respublikinėje bibliotekoje yra dar "Supplementum Dictionarii botanici Latino-samogitici" iš 13 psl., sutvarkytas pagal lotynišką abėcėlę žodyno papildymas.

Pagaliau J. Pabrėža yra surašęs atskiroje knygoje augalų vardų sąrašą, sutvarkytą pagal Linėjaus augalų sistemą ir pavadinęs tą knygą "Wardaa taislyynnee Augimiū Atsyrađetiu Augmyniiczioo žemaytyynnee, ożweraczio savięgy augmes lig szioł eastrastas žemaaytiusy, Lyyituvoe, wolyynijjoo yr Podolyjoo su prijuugsynó warduū paprastuuju žemaaytyszku, Prusyszku yr Łaatwyszku, žmonyym tuu tautuu gerā žyynomu".

Ši knyga surašyta, matyt, sekant J. Jundzilo veikale "Opisanie roślin w Litwie, na Wołyniu, Podolu i Ukrainie dziko rosnących". Tas rankraštis apima 189 psl. ir yra baigtas 1834 m.

Po visų šių paruošiamųjų terminologinių darbų Pabrėža ėmėsi rašyti savo kapitalinį veikalą "Taislius auguminis" t.y. sistematinę botaniką, sudarytą iš 61 psl. įžangos + 980 psl. pagrindinės dalies, taigi iš viso 1041 psl. Tam darbui atlikti jis užtrukęs 8 metus ir baigęs jį 1843 m.

Po įvado sekė II dalis, pavadinta "Apie taislių ir augminy-
cinių reiškių". Jame išdėstoma Linėjaus augalų sistema
(I perskyr.) ir toliau pateikiama augalų morfologija: apie
šaknį, apie kelmą ir stiebą, apie lapus, apie kabių, apie
žiedą, apie žiedą, apie vaisių, apie sėklą. Morfologija
parašyta sekant S. Jundzilo "Początki botaniki".

Toliau seka trečioji veikalo dalis "Taislius augimui",
išdėstyta pagal Linėjaus sistemą, t.y. suskirstyta į 24
gaujas (dabar vad. klasėmis). 23 klasės apima žiedinius
augalus, kurie nuodugniai aprašyti, o 24-ji - visus spori-
nius augalus, kurie autorius mažiau ištirti, užtat ir ma-
žesnis rūšių skaičius tepateiktas.

Kiekviena rūšis aprašyta smulkiai, nurodant atmainas
ir formas. Aprašymo pavyzdžiu gali būti uodguonės aprašymas:

P a t r y m s v i u r t i n i s . H i p p u r i s
v u l g a r i s

Stiebu stačiu, ant vandens iškelto. Lapai ripkuoti,
daugiausia vienoj ripkoj po 12. Lygmali, smaili, žemesnieji
ilgesni, prieš stuburį kaskart trumpesni. Žiedai maži,
daugiausia abugimčiai, keitiniai. Strajus didis, tamsiai
raudonas. Šaknis patenkanti. - Žydi birželyje, rugpiūtyje.

Auga žemaičiuose aplink Palangą, Lenkimus ir kitose
vietose, ravuose, perkasuose vandens pilnuose, pašaleis
prūdų, ežerų, ootakų.

Nurodytos 2 atmainos, pavadintos atmaⁱna β. Patryms
upinis, ir atmaina γ - Patryms visu^žtinis šaknešis.

Tos atmainos ir formos nustatytos remiantis vokiečių
literatūra (Bluff, Comp. Florae Germ., Tom I), taigi kyla

abiejonių, ar jos atitinka Lietuvos sąlygoms.

Žiedinių augalų aprašymas apima 710 psl. Aprašytos 643 augalų gentys. Palyginimui nurodysim, kad P. Smarsko "Vadove Lietuvos augalams, ^{žin.} ~~pažinti~~" yra 698 ž.a. gentys, taigi 8,5 % daugiau. Sporinių augalų aprašyta 158 gentys, tad iš viso šiame Pabrėžos veikale aprašyta 801 gentis. Baigiamą grybais. Jų 70 genčių. Dumblių tik 24 gentys, samanų - 36, kerpių 14 genčių.

Knygos pabaigoje duotos augalų vardų rodyklės. Išsamiausia yra "Sryje waarduu augmyndiczyymiu weyslyymiu yr skyrtymiu žemaytyszka", apimanti 901-936 psl.

Amerikoje "Dirvos" išleistoji šio Pabrėžos veikalo dalis apima tik įvadą, augalų sistemos sąrašą, augalų morfologiją ir augalų vardų lietuviškai lotynišką žodyną. Tame sąraše yra 2888 augalų vardai. Reiškia, tiek augalų rūšių Pabrėža šiame veikale yra aprašęs. Bet patys aprašymai liko neišspausdinti. Matyt, "Dirvai" stokojo lėšų visam veikalui išleisti. Išleista tik ta dalis, kuri turi reikšmės lingvistiniu požiūriu - terminai ir vardai. Botaniška dalis, matyt, laikyta pasenusia ir mažiau aktuali.

Aprašymų augalų praktinė reikšmė šiame darbe nenurodoma. Iš taikomosios botanikos J. Pabrėža buvo numatęs parešyti 3 kitus veikalus, kurių antraštes jis nurodo "Taisliaus auguminio" įvade, būtent šias:

1. Veikalas auginių sugadiniųjų, padalytas į 4 atskaidas: 1) sugadlyvosios prie papuošimo, 2) sugadlyvosios gydysinai, 3) sugadⁿⁱlyvosios ūkininkams ir amatininkams, 4) suderančios dažyvėje ir maliavonėje.

2. Rodyklė auginių, sveikatai vadinančių.

3. Inrankis versims ir laikymo auginių naudingų.

Tuos kitus veikalus Pabrėža buvo pradėjęs rašyti, bet jų nebaigė, ir rankraščiai tik nuotrupos išliko. Pvz., A. Salys, apėmęs Kretingos vienuolyną 1926 m., savo straipsnyje, paskelbtame "Švietimo Darbe" 1927 m. Nr 1, 16-24 psl. mums radęs to vienuolyno bibliotekoje:

1. Pridėra Augimys - kelių augalų aprašas, 4 $\frac{1}{2}$ psl. in folio. Tekstas lietuviškas, vardai ir lotyniškai.

2. Javų (rugio, kviečio, avižos, mėsės) aprašymas. Nepilnas lietuviškas rankraštis, 12 psl. in folio.

3. Atskirų augalų aprašymai. Rankraščio nuotrūs, 8 psl. in folio. Tekstas lietuviškas.

Matyt, vienuolyno vyresnybė nepakankamai vertino J. Pabrėžos mokslinį palikimą ir neišsaugojo visų rankraščių.

Vis tik ir ta dalis, kuri išliko, yra didelis turtas. Iš tų rankraščių matyti, kad J. Pabrėža buvo tikras mokslininkas, davęs svarbų mokslinį įnašą Žemaitijos florai pažinti. Po Pabrėžos tuo darbu Lietuvoje mažai kas domėjosi iki I pasaulinio karo pabaigos. Paminėtinas tik L. Ivinskis ir P. Matulionis. Jie abu tęsė Pabrėžos pradėtą augalų vardų rinkimą. Iš spaudoje paskelbtų darbų labai svarbus P. Matulionio "Žolynas", kuriame augalų vardai pateikti jau bendrine lietuvių kalba. Jame randame daug J. Pabrėžos pasiūlytų vardų.

Ir tik nuo 1920 m., atgaivinus Lietuvoj aukštąją mokyklą Kaune, prasidėjo naujas produktyvus Lietuvos floros tyrimas, kuris tarybiniais laikais apvadinuotas "Lietuvos TSR floros" išleidimu.

Slupis (J. Dagys)

1971.I.15